

“МАЪНАВИЯТ” ЛЕКСИК-СЕМАНТИК КАТЕГОРИЯ СИФАТИДА

Юлдашев Фаррух Ҳақбердиевич

ф.ф.ф.д, Навоий давлат педагогика институти, Навоий

<https://doi.org/>

Аннотация. “Маънавият” умумий маъноли тил бирликлари, унинг таркибига кирувчи миллий лисоний ва нутқий ифодалар – сўзлар, мақоллар, маталлар, ибораларни ўрганиш Лингвомаънавиятшунослик йўналишининг бош мақсади эканлиги, ушбу йўналиш юксак маънавиятли шахс тарбиясига хизмат қиладиган илмий-амалий механизм учун муайян лингвистик таъминотни вужудга келтириш зарурлиги таъкидланган. Шу боисдан уни индивидуал хусусиятларини аниқлаш ва тавсифлаш учун лексик-семантик категория сифатида ўрганиш унинг лексик имкониятларини тўла очишга ёрдам бериши изоҳланган.

Калит сўзлар: маънавият, маъни, маънан, лексик категория, майдон, ахлоқ, эътиқод, лисоний тизим

“МАЪНАВИЯТ” ЛЕКСИК-СЕМАНТИК КАТЕГОРИЯ СИФАТИДА

Annotation: The main goal of the field of Linguistics is the study of language units with a general meaning "spirituality", the national linguistic and speech expressions that are part of it - words, proverbs, phrases, and the need to create a specific linguistic support for the scientific-practical mechanism that this field serves for the education of a highly spiritual person. highlighted. Therefore, it is explained that studying it as a lexical-semantic category for identifying and describing individual characteristics helps to fully open its lexical possibilities

Key words: spirituality, meaning, meaning, lexical category, field, morality, belief, linguistic system

“МАЪНАВИЯТ” ЛЕКСИК-СЕМАНТИК КАТЕГОРИЯ СИФАТИДА

Аннотация. Основной целью области языкознания является изучение языковых единиц с общим значением «духовность», входящих в его состав народно-языковых и речевых выражений - слов, пословиц, поговорок, словосочетаний, а также необходимость создания специфических языковых поддержка того научно-практического механизма, что это поле служит для воспитания высокодуховной личности. Поэтому поясняется, что изучение его как лексико-семантической категории для выявления и описания отдельных признаков помогает в полной мере раскрыть его лексические возможности

Ключевые слова: духовность, смысл, значение, лексическая категория, поле, мораль, вера, языковая система

“Маънавият” системавийлик табиатида эга лексик-семантик категория бўлиб, унинг мазмун-моҳияти таркибий қисмларга ажратиш йўли билан очилади. “Маънавият” умумий маъноли тил бирликлари, унинг таркибига кирувчи миллий лисоний ифодалар – сўзлар, мақоллар, маталлар, иборалар узоқ йиллар давомида халқимиз тил бойлиги сифатида қўлланилиб келган ва ёзма ҳамда оғзаки ижодида фаол қўлланган. Тилнинг лексик соҳаси кенг, кўп функцияли бўлиб, у турли соҳаларда намоён бўлади ва соҳанинг кенг қамровли эканлиги лексик сатҳда акс этади. Тил бирликларини тавсифлаш ва ўрганишда қўлланиладиган лексик-семантик категория тилни тизим сифатида идрок этишга, тилдаги

лексик элементлар ўртасидаги турли хил алоқа ва муносабатларни тушунишга ёрдам беради.

“Маънавият” лексик-семантик категорияси семантик жиҳатидан ўзига хослиги билан қолган лексик категориялардан фарқланади. Чунки “маънавият” категорияси ҳар бир халқ учун такрорланмас. Тўғри, айрим хусусиятлари билан умумийлик ҳосил қилиши мумкин, бироқ хусусий томонларидаги ўзига хослик миллатнинг менталлетитини белгилаб беради.

“Маънавият” лексик категорияси лексик тизим сифатида бир-бири билан боғлиқ. Ушбу лексик-семантик категориянинг таркибий қисмлари, ядро ва чегараси, унинг майдон ҳосил қилиши ва парадигматик муносабатлари лексик имкониятларини очишга ҳисса қўшади. Бу муносабатлар лексемаларнинг луғатдаги ўрни, уларнинг этимологияси, семантик хусусиятлари билан боғлиқ. Тил ҳодисаларини тизимли тадқиқ этишнинг усулларида бири лексик-семантик категория сифатида энг фаол усуллардан бири ҳисобланади. Айрим тилшунослар бу ҳодисани “майдон назарияси”[1] деб атайдилар. “Майдон” атамаси одатда тилдаги бирликларнинг йиғиндиси сифатида қаралади. Дастлаб “Майдон” тушунчасини назарий тушуниш инглиз олимлари асарларида акс этган[2]. Улар томонидан ифодаланган маъно умумийлиги асосида бирлаштирилган ёки умумий вазифаларига кўра фарқланган бўлади. Бу турли фанда турлича қарашларга эга. Лингвистикада маълум мавзу юзасидаги лексемаларнинг маъно умумийлиги билан бир майдонда тўпланадиган, уларнинг умумий ва хусусий томонлари билан фарқланадиган лексик бирликларга нисбатан қўлланади.

Лексик-семантик категориянинг ана шундай турларидан бири ўзбек тилидаги “Маънавият” умумий семали атов бирликлардир. Тадқиқ қилинаётган мавзу ўзига хос йўналишга эга. Маънавиятга тегишли лексемалар тилшуносликда янги шаклланиб бораётган лингвомаънавиятшунослик йўналишининг ўрганиш объекти ҳисобланади. Бунда “маънавият” умумий маъноли бирликлар аниқланади, улар ўртасидаги муносабат ёритилади, маънавият лексик категорияси шаклланишида инсон ва жамиятнинг роли аниқланади. Б.Менглиев таъкидлаганидек, бугунги кунда “... кўплаб фанлар маънавият масаласидан йироқлашди. Хусусан, тилшунослик ўзининг энг яқин муаммосига яқинлашмасданок бегоналашди. Ҳолбуки, маънавиятга энг яқин ҳодиса тилдир. Тил – маънавиятнинг ифодаловчиси ва сакловчиси, бойитувчиси ва узатувчисидир[3]. Бугунги глобаллашув жараёнида маънавият масаласи миллий ўзликни сақлаб қолишга интилаётган ҳар бир халқ учун жиддий масала бўлиб қолмоқда.

Миллий маданият, миллий онг, миллий дунёқараш, миллий қадриятлар каби тушунчалар ўз-ўзидан пайдо бўлиб қолган эмас. Улар ҳар бир халқ учун хусусий тушунча бўлиб ҳисобланади. “Маънавият” лексик-семантик категориясининг ички узвлари кенг ва серқирра. Шу боисдан уни индивидуал хусусиятларини аниқлаш ва тавсифлаш учун лексик-семантик категория сифатида ўрганиш унинг лексик имкониятларини тўла очишга ёрдам беради.

Ўзбек тилида “маънавият” лексемаси изоҳли луғатларга нисбатан кечроқ кириб келган лексема ҳисобланади. Хусусан, икки томли “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да “маънавият” лексемаси сўзлик сифатида киритилмаган. Унинг маъновий бутунлиги “маънавий”, “маъни”, “маънан” лексемасининг келтирилиши билан “маънавият” лексик-

семантик категорияси атрофида бирлаштирилган эди. Луғатда *маънавият* сўзи айнан изоҳланмасдан, унинг белги ясовчи морфемалар билан келган шакллари ифода топган. «**МАЪНАВИЙ** – [а] 1 Кишининг ички, руҳий ҳаётига оид. *Маънавий эҳтиёжлар. Маънавий ёрдам. – Ёш совет ўқитувчисининг ҳар бир иши зағчақўз домлага маънавий жиҳатдан ҳам, моддий жиҳатдан ҳам зарба эди. П.Турсун, Ўқитувчи. 2. айн. Ахлоқий. Кишининг маънавий қиёфаси*[4].

МАЪНАН - [а] рвш 1 Маънавий жиҳатдан, руҳан. *Унинг [Юсуфбек ҳожининг] ҳар бир раъйига Нормуҳаммад қушбеги қонунан мажбур бўлмасада, маънан бир мажбурият ҳис этар эди. А.Қодирий, Ўтган кунлар. Маънан ва жисман эзилган ... Анвар... гўё ҳушсиз каби бошини икки қўли орасига олиб сандал устига энгашиди. А. Қодирий, Мехробдан чаён*[4].

МАЪНИ – [а] с.т. 1 Маъно. – *Гап-сўзда ҳам бир маъни бўлиши керак, -деди Гулшан. А. Қодирий, Мехробдан чаён. 2 Ақл, эс-ҳуш. – Соли ака, сизга қачон маъни киради? – жаҳл билан деди Ёрмат. Ойбек, Қутлуг қон*»[4].

Луғатда “маънавият” лексемасининг изоҳини тўла белгилашда, унинг семантик таркибини ёритишда сифат ясовчи кўшимчанинг турғун ва ҳаракатдаги белги маъноси акс этган. Маънавият лексемасининг семантик таркиби, кишилар онгида бир томонлама, яъни маънавий “белги” семаси билан акс этиши унинг маъновий моҳияти торайиб қолганлигини кўрсатади. Аслида маънавият лексемасининг семантик кўламини белгилашда лисоний, нолисоний, парадигматик, синтагматик ёндашув асосида сўз билан бирлашган ассосиатив майдонларни ўрганиш назарда тутилади. Тилдаги семантик алоқаларнинг турлари инсон дунёқарашининг таснифлаш ва типлаштириш фаолиятининг қобилятига асосланади, яъни, маънавий дунёқараш ва шахс маънавий сифатлари ўртасида таққослаш (эзгулик ва ёвузлик), реал дунёнинг хусусиятлари(адолат ва адолацизлик) ва уларнинг муносабатдорлиги натижасини бирлаштириб, ақлий ассосиациялар кўринишида таққослайдилар. Аслида, ҳар бир илмий тадқиқ қилинаётган мавзуни семантик гуруҳларга бўлиш, уларга тегишли лексемаларни қиёслаш, парадигматик ва синтагматик муносабатларини ёритиш мавзуни моҳиятини янада ойдинлаштиради. Шу сабабдан ўзбек тилидаги маънавиятга оид лексемаларнинг таҳлилини лексик-семантик категория сифатида тадқиқ қилиш муҳим.

Маънавиятга оид бирликларни нуткий идрок этиш нуқтаи назаридан фаол жуфтлашган ассосиациялар инсонлар ўртасида жиддий фарқ қилиши мумкин. Бу ўринда маънавиятга оид лексемаларнинг изоҳини тўла англамаслик, семантик кўламини идрок эта олмаслик “маънавият”ни шахс фаолиятидаги ўрнини мавҳумлаштиради. Масалан: “Маънавият” лексик-семантик категориясининг таркибий қисми ҳисобланган “ахлоқ” маъновий гуруҳи кенг семантик қатламга эга. “Ахлоқ” умумий маъноли лексемалар ўз навбатида қуйидаги микрогуруҳларга бўлинади. “Ахлоқ” ички системаси: “касбий ахлоқ”, “хизмат кўрсатиш ахлоқи”, “оила ахлоқи”, “дипломатия ахлоқи”, “хатти-ҳаракат ахлоқи”, “адабиёт ва санъат ахлоқи” гуруҳларга бўлинади. Ўз навбатида ушбу микрогуруҳларга оид лексемалар мавжуд бўлиб, уларнинг маъноси шахс маънавий сифатларини ташкил қилади. Масалан, “касбий ахлоқ” микрогуруҳига “виждонан”, “юрақдан”, “ҳалоллик” равиш ва от сўз туркумига оид лексемалар киради. “Виждонан”, “юрақдан” лексемаси “ўз фаолиятига сидқидилдан ёндашмоқ” семаси билан “касбий ахлоқ” семасига тааллуқли

бўлади. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, “виждонан” лексемаси “чин дилдан киришмоқ” семаси билан “маънавият” лексик-семантик категориясининг “эътиқод” маъновий гуруҳига, “ҳалол бажармоқ”, “туғал бажармоқ” семаси билан “маънавият” лексик-семантик категориясининг “мукамаллик” маъновий гуруҳининг “шахсий такомиллашув” маъновий уясига оид бўлади. Демак, маънавиятга оид лексемаларнинг маъновий муносабатини тизимли ёритишда “Лингвوماънавиятшунослик” йўналишига эҳтиёж сезади.

“Маънавият” лексик категорияси бевосита тилшунослик билан аълоқадорликда ўрганилса, унинг лингвистик хусусияти равшанлашади. Зеро, тил – миллатнинг маънавий бойлиги. У ҳар бир жамиятнинг миллий ҳамда маънавий юксалаётганлигини ўз сатҳларида намоён қилиб боради. Хусусан, кишиларнинг ахлоқий қарашларида рўй берадиган барча ўзгаришлар ҳақидаги билимларни ўзида жамлайди, уларни илмий ва бадий кўринишларда акс эттиради ва кейинги авлодга узатиш вазифасини бажаради. Бу жараёнда тилшуносликнинг бошқа фанлар билан аълоқаси ҳам муҳим аҳамиятга эга. Хусусан, фалсафа ва мантиқ фанларининг таъсири, алоқаси муҳим аҳамият касб этади. Дастлаб ушбу фаннинг предметларидан бўлган “маънавият” ва унга оид тушунчалар узок йиллар лингвистик тадқиқ этилмади, натижада маънавиятнинг системаси ёритилмади. Ҳолбуки, маънавиятнинг лингвистик таҳлили орқали унинг ички тизими шаклланади ҳамда шахснинг маънавий сифатлари баҳоланади. Унинг ички системасини батафсил ёритиш орқали шахс ахлоқий сифатларининг баҳо қирралари аниқланади. Маънавий сифатлар муайян тил бирликлари орқали ифодаланиш даражасини таҳлил қилади. Бу таҳлил лингвистик томондан бўлмас экан, “маънавият” лексик категорияси яна умумий тушунчалар гирдобидида қолиб кетади. Маънавиятнинг асл моҳиятини англашда “маънавият” умумий маъноли бирликларнинг мазмунини содда, аниқ ва ўқувчи тушунадиган даражада ёритишдан бошлаш зарур. Қачонки маънавиятнинг моҳияти очиқланса, унинг ахлоқий сифатлари ёритилса, тушунарли бўлса, таъсир этса, унга амал қилиш бошланади. Бунинг учун маънавиятнинг лингвистик базаси шаклланиши шарт. Маънавий-маърифий фаолиятимизда етарлича натижаларга эришилмаётганининг сабабларидан бири ушбу махсус лингвистик базанинг мавжуд эмаслигидадир. Шундай натижаларга эришишда эса тилшунослик “лингвوماънавиятшунослик” йўналишига эҳтиёж сезади.

Лингвوماънавиятшунослик йўналишининг бош мақсади – юксак маънавиятли шахс тарбиясига хизмат қиладиган илмий-амалий механизм учун муайян лингвистик таъминотни вужудга келтириш ҳисобланади. Ҳар қайси замонда барчага ўрناк бўладиган, маънавий қарашлари билан ажралиб турадиган инсониятга бўлган талаб ҳамма даврда муҳим саналган. Хусусан, адолатли, сабр-бардошли, диёнатли, виждонли, иймонли, жамиятда ўз ўрнини топадиган, ахлоқий сифатлари такомиллашган шахсларни тарбиялаш давр талаби. Шундай фазилатлар билан улғаядиган ёшларда ахлоқий сифатларнинг такомиллашганлиги, ўзи танлаган эзгу ғоя ва эзгу амалларида акс этиши унинг маънавий салоҳияти билан белгиланади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Адмони В. Г. Основы теории грамматики. М.; Л., 1964.– С. 87-92

2. Менглиев Б.Р. Тил бағридаги маънавият: лингвوماънавиятшунослик ва унинг истиқболлари ҳақида // “Маърифат” газетаси, 2018 йил, 25- апрель, 33-сон.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 томли. 2-том. – М.: Русский язык, 1981. – Б. 459.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 томли. 2-том. – М.: Русский язык, 1981. – Б. 459.
5. Қаранг. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 томли. 2-том. – М.: Русский язык, 1981. – Б. 459.

